

11. SOCIÁLNÍ STRUKTURA KOMUNITY POHŘBÍVAJÍCÍ U ROTUNDY NA SEVEROVÝCHODNÍM PŘEDHRADÍ A JEJÍ POSTAVENÍ V RÁMCI VELKOMORAVSKÉ SPOLEČNOSTI

11.1 Metodologie výzkumu sociálních struktur na raně středověkých pohřebištích

Výzkum sociálních struktur raně středověkých společností se dostal do popředí zájmu středoevropských archeologů až ve druhé polovině 20. stol. Pokrok v této oblasti byl umožněn především výrazným nárůstem pramenné báze a vývojem metodologie. Na rozdíl od problémů spojených s chronologií či typologií však při řešení otázek sociálních nebylo autonomními archeologickými prostředky dosaženo plně uspokojivých výsledků (Steuer 1982, 14–15). Je tomu tak především proto, že z archeologických nálezů nelze přímo odvodit sociální, resp. právní vztahy mezi členy zkoumané společnosti. Znamená to, že nejsme schopni uchopit takové společenské kategorie, jakými jsou osobní svoboda či nesvoboda, dědičnost, závislost, držba majetku apod. Jen složitě rekonstruujeme i „světonázor“, mentalitu či habitus raně středověkých obyvatel střední Evropy (Brather 2008, 255; Steuer 1982, 51, 517–518). Archeologickými metodami bohužel nedokážeme přímo „nahlédnout do hlav lidí“, kteří žili na našem území před více než tisíci lety (Macháček 2015b, 466). Poslední velká polemika archeologů s předními dějepisci z padesátých let 20. století (Klápště 2004, 83–85) o schopnosti archeologických pramenů poskytnout relevantní výpověď o sociálních poměrech v raném středověku, zvláště na Velké Moravě, skončila pro „vědu rýče“ katastrofálně. Archeologové se tehdy dostali do defenzivy, kterou J. Böhm vyjádřil konstatováním, „že historické svědectví archeologických pramenů nelze přeceňovat“ (Böhm 1953, 152). Archeologové se přesto opakovaně pokoušejí o popis a interpretaci sociálních struktur, i když se na základě svých pramenů mohou vyjádřit pouze k projevům určitého typu lidského chování či k některým vztahům mezi různými komunitami (Steuer 1982, 518). Jedním z nejlepších zdrojů našeho poznání v této oblasti jsou pohřebiště a funerální aktivity jako takové. Jejich výzkum se zaměřuje na přítomnost a charakter milodarů, náročnost hrobových konstrukcí

či dislokaci hrobů na nekropolích (Brather 2008, 255, 266–267).

Při sociální interpretaci hrobových nálezů, zvláště milodarů a součástí kroje, si však musíme uvědomovat značná metodologická úskalí našeho počínání. V první řadě je dnes již zcela zřejmé, že počet a bohatství nálezů v hrobech neodráží přímo a v celé šíři sociální rozvrstvení (Bierbrauer 1989, 45–47; Dostál 1990; Měřínský 1985, 73), jak si to v 50. letech 20. stol. představoval V. Hrubý (Hrubý 1955a, 316–322, 326) nebo ještě o dvacet let později s důrazem na majetkové rozdíly R. Christlein (Christlein 1973). Chudě vybavené hroby elity z interiéru rotundy na Pohansku a mnohem bohatší hroby osob, zjevně níže postavených, z okolního pohřebiště to jasně dokládají. Znovu se tak potvrzuje závěr H. Steuera, že „*der Grabbrauch keine eindeutige Widerspiegelung sozialer Schichtungen liefert*“ (Steuer 1979, 605). Možnosti jak archeologickými postupy identifikovat sociální strukturu raně středověkých pohřebišť však přesto existují. V první řadě musíme odděleně posuzovat hroby z různých časových úseků, geografických oblastí i typů pohřebišť. Opačný postup by mohl vést, s ohledem na velmi dynamický vývoj pohřebních zvyklostí v raném středověku a jejich regionalizaci, k chybným závěrům. V rámci časové a geograficky homogenních skupin je pak nutné hledat takové znaky, které vyjadřovaly individuální postavení zemřelých uvnitř sociální hierarchie konkrétních komunit. Ve svém zpracování hrobů z 8. a 9. stol. ze severní periferie karolínské říše zaměřeném na rozpoznání rané šlechty, považoval J. Kleemann za klíčové faktory např. jezdeckou výstroj, zbraně, předměty z drahých a barevných kovů a v neposlední řadě i zvláštní formu pohřbu (Kleemann 1992, 127–133).

Největší metodologické problémy však souvisí s vlastní sociální interpretací zjištěných archeologických struktur v kategoriích živé kultury. J. Klápště upozornil, že představa o autonomním postavení archeologie, která by při explanaci vystačila jen s vlastními prameny, je pouhou chimérou (Klápště 2009, 527). Již H. Steuer považoval za jediný smysluplný postup deduktivní

metodu, která předpokládá práci s modely a pojmy odvozenými z jiných věd než archeologie (Steuer 1982, 12–15). Stejný názor vyjádřil i E. Neustupý, který tvrdil, že „společenské teorie ... se skládají z pojmů“, které nelze ničím nahradit (Neustupý 2007, 15, 176). Pojmy jsou naplněny významem, jenž v archeologických strukturách, tvořících empirickou složku našeho bádání, obsažen není. „Je třeba spojit modely s archeologickými prameny, aby se dosáhlo konkrétního poznání“ (Neustupý 2007, 15–16). Žádný model nemůže být pochopitelně dokonalý a úplný. Vždy se jedná o určitou simplifikaci či abstrakci živé kultury. Jde, jako v případě ideálního typu M. Webera, o pouhou konstrukci zkoumaného fenoménu. „Idealtypus“ tak není totálním a mnohovrstevným obrazem „historické reality“. Slouží jen jako badatelský a výrazový prostředek. Při naší práci pak zkoumáme, jak se v každém jednotlivém případě naše empirické poznatky onomu ideálnímu obrazu blíží či vzdalují (Havelka 2007, 82–83; Münch 2004, 153–154). Bohužel lze jen těžko odhadnout, do jaké míry jsou modely sociálních struktur, které používáme s odkazem na soudobou sociologii, adekvátní pro popis společnosti ve středověku, jejíž žitá realita mohla být/byla zcela jiná než naše (Mitterauer 1979, 13). Příkladem je užití termínu rodina, která v té podobě, jak ji známe dnes, tehdy vůbec neexistovala (viz níže).

11.2 Pojmový aparát a teoretické modely

Ani při interpretaci sociálních struktur komunity, která pohřbívala u rotundy na severovýchodním předhradí Pohanska, se neobejdeme bez některých teoretických pojmů (ideálních typů), jakými jsou *familia*, šlechta, družina, vlastnický kostel či *beneficium*. Uvedeným termínům je dlouhodobě věnována mimořádná pozornost, neboť stojí v centru historického bádání o raném středověku nejen u nás, ale i v celoevropském kontextu. Množství odborných publikací o dané problematice je enormní a jen stručná rekapitulace jejich obsahu by zdaleka přesáhla zamýšlený rozsah této kapitoly. Nezbývá než se na tomto místě spokojit se stručným náčrtem jejich významu, na základě vybraných syntetických prací.

Raně středověká *familia* tvoří strukturu mnohem komplexnější, než je (jádrová/nukleární) rodina, jak ji většinou chápeme dnes (obr. 141). Pojmem, který lépe vystihuje podstatu základní sociální jednotky středověku, je domácnost (Smith 2005, 86–87, 151). V jejím centru sice stál manželský pár a jejich děti, kromě nich však *familii* tvořili i služebníci, čeled' a další na nich závislé osoby, či širší příbuzenstvo jako sourozenci, strýcové či tety. Nejvyšší autoritou byla vždy mužská hlava rodiny („*pater familias*“), která rozhodovala o všech lidech žijících pod jednou střechou či kdekoli jinde na rodových majetcích (Laval 2016, 72). Právě postave-

ní pána domu v relaci k dalším dospělým a svobodným mužům v místní komunitě rozhodovalo o sociálním statusu celé *familie*, která podléhala jeho autoritě (Mitterauer 1979, 16)

Jednotlivé domácnosti byly různě velké a významné. Jeden okraj spektra představují domácnosti rolníků, které kromě rodinných příslušníků tvořilo jen několik málo dalších osob – otroků či polosvobodných nevolníků (k složitým terminologickým otázkám o pojmenování nesvodných lidí viz Petráček 2003, 178–185). Na druhém konci spektra stojí královský dvůr, který je *familií* svého druhu. Býval velice komplexní – kromě panovníka a jeho ženy zde najdeme i konkubíny, královské dcery a vnuky, úředníky, hospodyně, kněží, písaře, lovcí, kuchaře a další personál. Někde mezi oběma póly se nacházely domácnosti šlechty a dalších urozců či královských a knížecích úředníků. Šlechtické rodiny musely dosáhnout kritické velikosti, aby v nestabilní době raného středověku předčasně nevymřely. Důraz se kladl na velký počet potomků, kteří garantovali prosperitu celého rodu, ohroženou jak vysokou přirozenou úmrtností, tak násilnými událostmi, jakými byly války či krvavé půtky mezi jednotlivými rody (Schmid 1998, 75–76). I dnes překvapí vitalita některých rodů trvale stíhaných ranami osudu, jak to vidíme na příkladu Vilémovců z Východní marky (Wolfram 1995, 255–257).

Na území franské říše tvořilo raně středověkou *familii* 10 až 50 osob, někdy i více. V archeologickém kontextu se projevují jako navzájem související skupina hrobů na pohřebišti či jedna sídlištní jednotka složená z obytných a hospodářských objektů. Mezi jednotlivými *familiemi* existovaly značné rozdíly v jejich společenském postavení. K těm nejlépe situovaným patřily domácnosti *principes* a různých předáků místních komunit. Zpočátku se místní „šlechta“ a její hroby nevyčleňovaly z běžné společnosti a společných nekropolí. Ke změně dochází až v závěru merovejského a na počátku karolínského období. Značné sociální rozdíly existovaly i uvnitř jednotlivých *familií*. Podle H. Steuera se mužská složka domácnosti vysoce postaveného velmože merovejského období skládala z hlavy rodiny, jeho synů či bratrů a vojenské družiny (obr. 141) – hroby těchto lidí obsahovaly bohaté nálezy v podobě zbraní či součástí kroje či dalších milodarů. Naopak chudé hroby patřily osobně nesvobodné čeledi (Steuer 1982, 519–521).

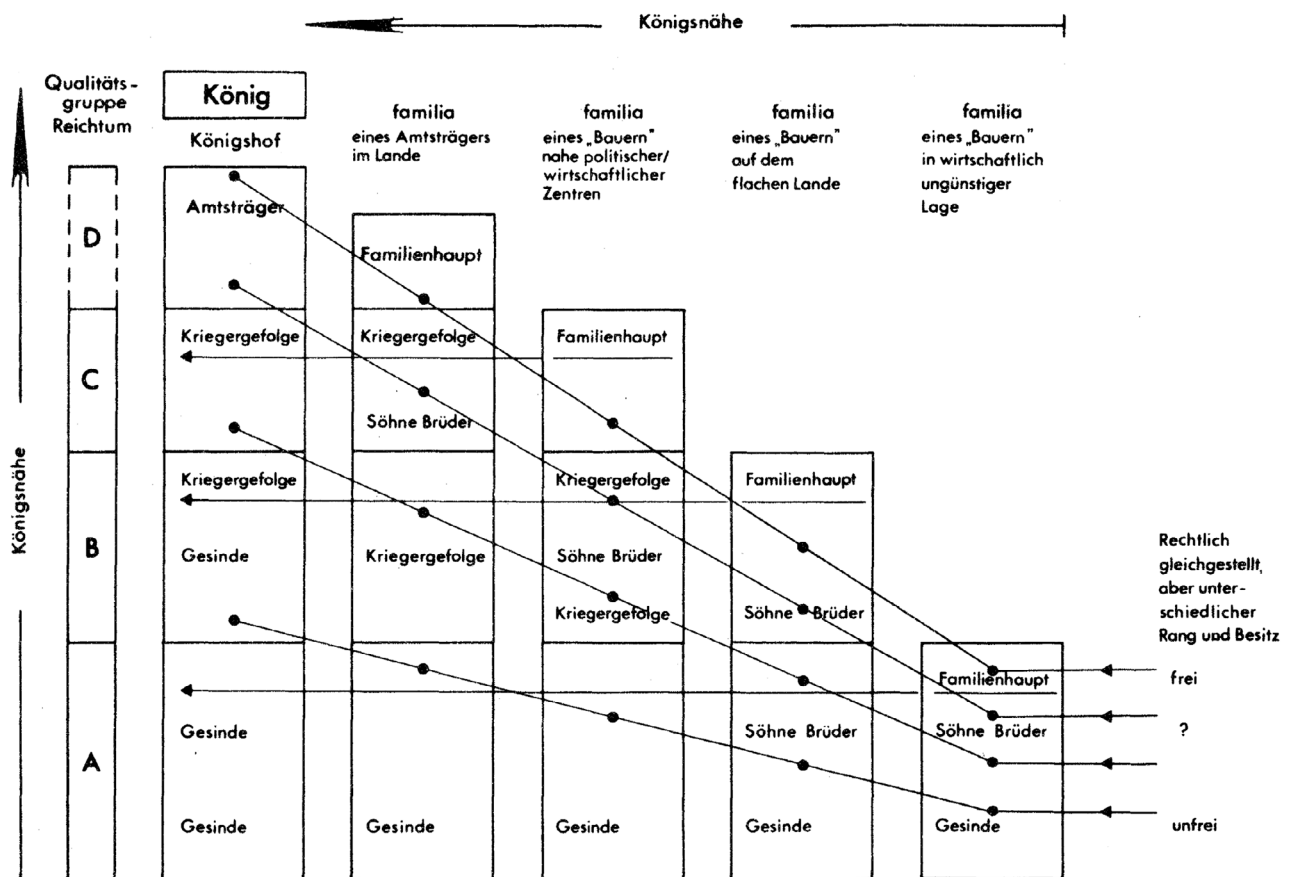
Důležitou složkou raně středověké společnosti byla vojenská *družina*, která tvořila zásadní nástroj moci v raně středověké Evropě (Steuer 1982, 56). Pozornost byla věnována především „státní“ družině, s jejíž pomocí vládl nad svojí zemí panovník. Podle D. Třeštíka byla jednou z nejdůležitějších institucí i na Velké Moravě, protože nárazově vybírala lokální daně i tributy z podmaněných území. Byla nástrojem vnější expanze i garantem moci nad společností. Za to ji panovník mu-

sel živit, odívat i zbrojit (Třeštík 1997, 290–291, 295). Své vlastní družiny si však držely i jednotlivé šlechtické rody. Je to doloženo v prostředí geograficky i kulturně blízké Východní marky, která se rozkládala na území dnešního rakouského Podunají. Svoji družinou disponoval např. hraběcí rod Vilémovců. Družiníci, zvaní *homines*, bojovali za svého pána s jinými rody, příp. proti vnějšímu nepříteli – v případě Vilémovců proti Moravanům (Zehetmayer 2008, 39–45). Vlastní družinou byl obklopen i Josef – slovanský velmož, který ovládal území na řece Chubě (Kampa) mezi Východní markou a Velkou Moravou. Jeho družiníci měli slovanská jména a neřídili se bavorským právem (Friesinger, I. 1992, 68; Zehetmayer 2007, 26). Existenci velmožských družin, jejichž příslušníci (*milites*) byli naprosto závislí na vůli svého pána, k němuž je vázal osobní vztah, lze v českých zemích jasně doložit na přelomu 12. a 13. stol. (Klápště 2005, 76).

Problematika vzniku raně středověké šlechty zaměstnává generace historiků i archeologů. V českých zemích se otázkou uspořádání slovanské společnosti, vznikem pozemkové šlechty i zaváděním „feudálního“ řádu zabývalo jak kritické dějepisectví 19. stol., tak dějepisectví marxistické 20. stol. (Žemlička 1997, 191–192). Přes veškerou snahu zůstává řada problémů sou-

visejících s její genezí dodnes nevyřešena. Nejasnosti panují dokonce i v základní terminologii. Jak upozorňuje J. Klápště, samotné slovo „šlechta“ se ve staré češtině objevuje relativně pozdě – až v první polovině 14. stol. Někdy se proto volí i alternativní pojmy, jakými jsou v poslední době oblíbené „urozenec“ či „velmož“, případně „nobilita“. Pro zevšeobecňující označení této společenské skupiny se užívá i zcela neutrální slovní spojení „raně středověká elita“ (Buzler 2000, 168–170; Klápště 2005, 19–20, 2009, 538; Kouřil 2005; Tomková 2005b, 151; Wihoda 2010, 256). V české historiografii se termín šlechta tradičně vyhrazuje až pro ty urozené, jejichž postavení se opíralo o pozemkové vlastnictví (Klápště 2005, 27–28).¹⁵⁹

Vznik soukromého pozemkového majetku je alfou i omegou celé komplikované diskuse. Podle všeobecného mínění se pozemková šlechta neobjevuje před polovinou 12. stol. (Klápště 2009, 541). Současné vědecké autority vesměs vylučují, že by velké pozemkové vlastnictví a „privátní dvorce“ vznikaly již na Velké Moravě (Klápště 2009, 538; Třeštík 1997, 287; Žemlička 1997, 152–153). Oproti tomu se však objevily názory, že individuální soukromé pozemkové vlastnictví bylo v 9. stol. běžné a náleželo osobám označovaným jako *gospod*, jak vyplývá z rozboru právního pramene

Obr. 141. Model sociálního členění raně středověké společnosti v době merovejské podle H. Steuera (Steuer 1982, 519).

Fig. 141. Model of social hierarchy in early medieval society in the Merovingian period according to H. Steuer (Steuer 1982, 519)

Zákon sudnyj ljudem, který byl ve staroslověnštině sepsán snad pro potřeby byzantské misie na Velké Moravě. K pozemkovým majetkům měly náležet také dvorce – sídla slovanské aristokracie (Havlík 1978, 44–46). Zcela vyloučeno to není, neboť v sousední Východní marce nebyly v 9. stol. velké pozemkové majetky vlastněné Slovany ničím mimořádným (Mitterauer 1960, 721).

Z jakých kořenů šlechta vyrůstala a jak nabyla svůj pozemkový majetek, se dosud jednoznačně nerozhodlo. Mezi německými historiky probíhal spor, zda na počátku celého vývoje stál na území franské říše jakýsi germánský „Uradel“, nebo naopak šlechtic nového typu, jehož společenské a ekonomické postavení vyplývalo z blízkého vztahu k panovníkovi – tzv. „Dienstadel“. Z hlediska archeologie však tento spor, jak podotýká Heiko Steuer, rozhodnout nelze (Steuer 1982, 359). V podmínkách českých zemí se uvažuje o tom, že urození zpočátku rozhojňovali svůj majetek především odměnami (*beneficium*), udělovanými za správu země či díky blízkému vztahu k panovníkovi a jeho dvoru. Až později, od konce 12. stol., se pozemkový majetek dědil či rozhojňoval vlastní kolonizací dosud neosídlených území (Klápště 2005, 52, 77; Žemlička 1997, 358). L. Jan připouští, že systém beneficí, která byla udělována zároveň s půdou, se k nám mohl rozšířit z franské říše již v době Velké Moravy (Jan 2006, 192–193, pozn. 126), tedy podstatně dříve, než připouští jiní historici (Třeštík – Žemlička 2007, 129–134).

Archeologie může k všeobecné debatě o počátcích šlechty přispět některými dílčími, avšak klíčovými závěry. K důležitým fenoménům, které se v souvislosti s genezí franské, alamanské či bavorské šlechty merovejského období zmiňují, patří pohřbívání v kostelech. Jde o proces, při kterém se nově vznikající křesťanská elita separovala fyzicky i symbolicky od zbytku společnosti. Bohatá výbava nejstarší vrstvy hrobů *infra ecclesiam* ukazuje, že zde našli místo posledního odpočinku urození příslušníci nejvyšší společenské vrstvy, kteří křesťanské chrámy vybudovali jako své vlastnické kostely a *memoria*. Je zajímavé, že pohřbívání v kostelech, které bylo v 6. až 8. stol. zcela běžné, během 9. stol. z karolínského říše zmizelo a po několik století zde nebylo obnoveno (Scholkmann 2003, 210–211). Pohřby v kostelech se každopádně staly jedním z nejviditelnějších projevů tzv. nobilitace, když se u merovejské šlechty postupně prosadily na úkor jiných typů hrobů – v monumentálních mohylách či na separátních nekostelních pohřebištích (Burzler 2000, 171).

Tzv. **vlastnickým kostelům** (*Eigenkirche*) rané šlechty je v evropské medievistice věnována dlouhodobá pozornost. Termín zavedl do odborné literatury již roku 1894 Ulrich Stutz a označoval jím kostel, který patřil nějaké osobě či skupině osob. Ve vlastnictví se nenacházela pouze vlastní budova a její výbavy, ale také pozemek s dalším příslušenstvím, právo výběru desát-

ků a dalších církevních poplatků. Patron kostela mohl rovněž ustanovit svého vlastního kněze (Wood 2006, 1). Užití tohoto víceméně právního termínu v archeologickém diskurzu bylo sice kritizováno (Borgolte 1985, 31; Hassenpflug 1999, 84–85), celá debata však nakonec vyústila v málo produktivní úvahy o tom, zda jsme schopni identifikovat hrob zakladatele, resp. vlastníka kostela a zda takovým hrobům budeme říkat „Stiftergrab“ či „Gründergrab“ (Borgolte 1985). Ať již je nazveme tak či onak, je jasné, že existují a pro poznávání společenského vývoje raně středověkých společností jsou mimořádně důležité. Vyznačují se tím, že v kostele leží na dominantním místě, jsou s kostelem stavebně provázány a zapadají do koncepce celé stavby i z hlediska své výbavy či konstrukce (Burzler 2000, 39–40). H. W. Böhme se domníval, že o hrobu zakladatele či vlastníka můžeme uvažovat v případě, kdy byl pohřben uložen do kostela krátce po jeho výstavbě, či pokud byl kostel za účelem pohřbu takového člověka speciálně zřízen (Böhme 1993, 521). V kostele nenašli místo svého posledního odpočinku jen členové rodiny, která měla ke stavbě vlastnický či právní vztah, ale i příslušný klerik, který v něm vykonával bohoslužbu (Hassenpflug 1999, 228). Ve franské říši se stavitelé vlastnických kostelů rekrutovali jak ze svobodných majitelů alodiálních pozemků, tak i z vysoce postavených beneficiářů, kteří se těšili přízni svých knížat či králů (Wood 2006, 34). I v českých zemích se kostely, resp. dvorce s kostely pokládají za významný indikátor pozemkového majetku emancipující se raně středověké šlechty. Písemné prameny však jejich vlastnictví dokládají až od 11. stol. (Klápště 2005, 48–66, 2009, 540–541). Někteří archeologové ovšem uvažují o jejich existenci již na Velké Moravě (Steuer 1982, 421–422). Tento závěr je patrně správný, neboť své kostely a s nimi i pozemky vlastnili také správce sousední karolínské Panonie – původem nitranský Pribina, jeho syn Kocel či jejich slovanští družiníci. Zpravuje nás o tom *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Havlík 1978, 61; Wolfram 2012, 211–212).

Tím, že výše představené pojmy spojíme do jednoho smysluplného celku, získáme vstupní model sociální struktury kostelního pohřebiště u rotundy na severovýchodním předhradí Pohanska. V rámci deduktivní metody porovnáme model s empirickými daty z našeho výzkumu. Budeme tedy testovat hypotézu, že nově objevená rotunda byla vlastnickým kostelem raně středověkého velmože, možná beneficiáře velkomoravského panovníka, který v něm byl pohřben i se svými nejbližšími. Přílehlý hřbitov byl určen pro jeho *familiu*, která se skládala z různých složek, včetně nejvýznamnějších družiníků a jejich rodin. Pokud se zde kontinuálně pohřbívalo po dobu několika generací, mohli bychom uvažovat o počátku rozrodu rané šlechty, jejíž existenci ukončily až dramatické události 10. stol.

Testování této hypotézy bude náplní následujících podkapitol. Pohřebiště nejdříve srovnáme s dalšími podobnými lokalitami na Velké Moravě a v okolních zemích. Budeme sledovat, zda svým charakterem odpovídá nekropolím, kde byly prokazatelně či pravděpodobně pochováni příslušníci středoevropské elity. V dalším kroku se zaměříme na jednotlivé součásti *familie* raně středověkého velmože, které by se měly projevit i ve vnitřní struktuře pohřebiště. Pokud pohřebiště jako celek, či jeho vnitřní struktury nebudou nastíněné představě odporovat, přijmeme vstupní hypotézu za podmíněčně platnou.

11.3 Pohřebiště na severovýchodním předhradí Pohanska a postavení místní komunity ve středoevropském kontextu

Na pohřebišti u rotundy na Pohansku byly artefakty nalezeny v 66 hrobech,¹⁶⁰ což je 43 % ze všech 154 pohřbů. Jako intencionální milodary či součást kroje zemědělného však můžeme označit jen předměty z 61 hrobů (39,6 %), když nebudeme počítat víceméně náhodné nálezy ze zásyvu hrobových jam. Podíl hrobů **bez** nálezů (57–60,4 %) se může zdát vysoký, ale zásadně se nevyvíká standardům kostelních hřbitovů své doby. Na největším velkomoravském kostelním pohřebišti Na Valách ve Starém Městě chyběly nálezy v 53,4 % všech hrobů (*Hrubý 1955a*, 326), na Modré v 59,3 % hrobů, na Špitálkách v 35,7 % hrobů (*Dostál 1966*, 95) a u mikulčické baziliky dokonce v 60,2 % ze všech 563 hrobů (*Ungermaň – Kavánová 2010*, 74–78). V kontrastu s tím evidujeme na venkovských pohřebištích i na mohylnicích velké množství hrobových nálezů. Hrobů bez nálezů se na tomto typu lokalit objevuje většinou jen 20–30 %, tedy dvakrát až třikrát méně než na kostelních hřbitovech (*Dostál 1966*, 95; *Měřínský 1985*). Je otázkou, jakou roli v úbytku milodarů hrálo nové náboženství. Podle Z. Měřínského mohou rozdíly mezi inventářem venkovských pohřebišť a kostelních hřbitovů souviset i s odlišnou sociální strukturou komunit z venkovských a centrálních lokalit (*Měřínský 1985*, 81) a postupující christianizace mohla hrát v tomto procesu jen vedlejší roli. K podobnému závěru dospěl i J. Kleemann, který se zabýval vývojem pohřebního ritu u Sasů v 8. a 9. stol. Podle něj výskyt milodarů a dalších nálezů v hrobech nesouvisel přímo s christianizací, která zde probíhala jen o několik desetiletí dříve než u Moravanů. Spektrum nálezů z kostelních i nekostelních saských pohřebišť z období po válkách Karla Velikého však zůstává na rozdíl od Moravy víceméně shodné (*Kleemann 1992*, 196).

I v případě raně přemyslovských Čech, které byly christianizovány později než Morava, a to pod jejím silným vlivem, opět sledujeme diskrepanci mezi kostelními hřbitovy a nekostelními pohřebišti. U kostelů

jsou hroby s výbavou zastoupeny výrazně méně. Jedna z nejbohatších nekropolí tohoto druhu v Čechách, pohřebiště u rotundy na Budči, je tvořena z více než dvou třetin hroby bez nálezů (69,6 %). Zcela opačný poměr hrobů s nálezem a bez nich evidujeme na některých mimokostelních elitních pohřebištích – např. v Lumbeho zahradě na Pražském hradě, kde nálezy chyběly jen v 37 % hrobů (*Frolík a kol. 2014*, 86–97). Je však otázkou, zda bychom proto měli považovat lidi pohřbené na konci 9. a v 10. stol. na dohled od kostela Panny Marie a rotundy sv. Víta za „horší“ křesťany, či dokonce pohany. Spíše jim jen jejich (i tak dost vysoký) sociální status neumožnil pohřbívání na nejposvátnější půdě celé země.

Poměr hrobů s nálezem a bez nich je pouze jedním z možných kritérií pro komparaci mezi pohřebišti. Důležitá je i skladba milodarů a dalších nálezů a zvláště kvalitativní rozdíly mezi nimi. Ty jsou zjevné již při srovnání dvou sousedních kostelních pohřebišť přímo z Pohanska. Přestože se podílem hrobů bez nálezů severovýchodní předhradí zásadně neliší ani od prvního kostelního hřbitova z Velmožského dvorce (51,25 % hrobů bez nálezů), nelze říci, že by obě nekropole byly stejné. Nově objevený hřbitov je podstatně chudší. Nesouvisí to ani tak s počtem, ale především s charakterem milodarů, které v hrobech nacházíme.

Na pohřebišti u rotundy patřil k nejčastějším nálezům nůž (36 kusů), který se objevil ve 28 hrobech. Další početnou skupinu tvoří 38 náušnic ze stříbra (18 kusů) a bronzu (20 kusů), které pochází z 16 hrobů. Evidujeme zde i 16 korálků ze tří hrobů a 10 gombíků z šesti hrobů (čtyři gombíky byly skleněné, šest gombíků bylo vyhotoveno z barevných kovů, zčásti pozlacené). Dále bylo nalezeno osm nákonců z podkoleních řemínků v šesti hrobech a čtyři páry ostruh (2,6 % všech pohřbů). Zbraněmi, sekerami, byly vybaveny pouze dva hroby (1,3 %). Pět hrobů obsahovalo po jedné nádobě. K ojedinělým nálezům patří kaptorga, tři rolničky, bronzový prsten či olovený závesek v podobě křížku, který souvisel s křesťanskou vírou zde pohřbených.

Pro srovnání lze uvést, že u prvního kostela na velmožském dvorci obsahovalo 8,58 % hrobů předměty ze stříbra, zatímco u rotundy to bylo jen 5,92 %. Šperky ze zlata (2,21 % hrobů z pohřebiště u prvního kostela) a hroby s meči (čtyři hroby z pohřebiště u prvního kostela) na severovýchodním předhradí zcela chybí. U prvního kostela je také mnohem více hrobů s ostruhami (7,62 % na velmožském dvorci × 2,63 % na severovýchodním předhradí), které indikují přítomnost jízdních bojovníků, patřících ke společenské elitě té doby. Uvedené rozdíly lze vysvětlit dvojím způsobem. Jako pravděpodobnější se jeví varianta, že komunita pohřbívací u rotundy nedosahovala takového společenského statusu jako lidé příslušející k velmožskému dvorci, kde byli pochováni v okolí mnohem honosněj-

šího svatostánku. Nelze však vyloučit ani eventualitu, že pohřebiště na severovýchodním předhradí je o něco mladší a pochází již z doby, kdy nebyl zvyk ukládat milodary do hrobů tak rozšířen.¹⁶¹ Možná je i kombinace obou faktorů.

Je zřejmé, že hroby ze severovýchodního předhradí Pohanska nelze přímo srovnávat s pohřebištěm na velmožském dvorci, ani s dalšími centrálními nekropolemi Velké Moravy, jakými jsou např. kostelní hřbitovy u baziliky, dvouapsidové rotundy či prvního kostela v Mikulčicích nebo pohřebiště na Sadech, Špitálkách a Na Valách v uherskohradištsko-staroměstské aglomeraci. Zde evidujeme jak nálezy zlatých šperků, tak i hroby s meči či početné pohřby s ostruhami (*Staňa 2001*, 92). Tyto lokality se od severovýchodního předhradí Pohanska liší nejen vyšším sociálním statusem části elit, která zde pohřbívala, ale i svým datováním, neboť počátky funerálních aktivit na nich obecně spadají do dřívějších období, v některých případech (např. Staré Město – Na Valách) již do předkostelní fáze nekropole (*Galuška 1996*, 108–109, 2013, 205; *Ungerma 2005*; *Ungerma – Kavánová 2010*, 81). Zlato se používalo při výrobě šperků starší skupiny, zatímco v mladší skupině jasně dominoval šperk stříbrný. Na příkladu staroměstského pohřebiště Na Valách se ukazuje, že starší hroby byly vybaveny o něco honosněji než hroby mladší (*Galuška 2013*, 249–251).

Přestože pohřebiště u rotundy na Pohansku nefiguje mezi nejbohatšími lokalitami Velké Moravy, nepatří zároveň ani mezi nejchudší. Zvláště dobře to vynikne při srovnání s kostelními hřbitovy, jejichž existence spadá do posledních desetiletí 9. stol. a počátku století následujícího. Právě tyto hřbitovy tvoří vhodný referenční soubor pro komparaci s naší lokalitou ve smyslu úvodních metodologických úvah.

Podobně byli vybaveni nebožtíci pochovaní u 9. kostela v Mikulčicích, kde z 81 hrobů, které datujeme do raného středověku (mohlo jich však být i podstatně více, protože na místě se pochovávalo až do vrcholného středověku), obsahovalo nálezy sice až 50 hrobů, většinou se však jednalo o velmi chudý inventář. Bylo zde nalezeno pouze osm bronzových náušnic jednoduchých podunajských typů, šest stříbrných, šest skleněných a jeden bronzový gombík. Šperk doplňuje ještě 15 skleněných perel. Relativně větší zastoupení mají hroby se zbraněmi, kterých zde bylo sedm. Ve čtyřech hrobech byli jezdcí s ostruhami. Dále odtud známe pět seker, jedno kopí a bojové nože. Z nejnovějšího zpracování pohřebiště Z. Měřinským vyplývá, že se zde v době velkomoravské pohřbívalo ve druhé pol. 9. stol. s možným přesahem do první pol. 10. stol. (*Měřinský 2005*, 124–134), tedy přibližně ve stejné době jako na předhradí Pohanska.

Ve stejné době existovalo i další kostelní pohřebiště v Mikulčicích, a to v okolí 8. kostela. Tato církevní stavba vznikla podle Pavla Kouřila až v posledních de-

setiletích 9. stol., možná i později. Okolní pohřebiště, které tvořilo pouhých 26 hrobů, působí velmi chudě. Jen devět hrobů obsahuje nálezy, k nimž patří dva nože, železné nákončí, a dále bronzové šperky – štítkový prsten, čtyři náušnice a tři gombíky. Soubor šperků doplňuje ještě olovený kulovitý závěsek, jehož analogie se našla i na Pohansku (*Kouřil 2008b*, 67–74).

O něco bohatší byla malá nekropole s 16 hroby u 7. kostela v Mikulčicích, který svojí dispozicí i stavební technologií připomíná svatostánek z předhradí Pohanska (*Macháček et al. 2014*). Přestože polovina hrobů byla bez milodarů, objevují se zde i nálezy indikující přítomnost sociálně privilegované složky, jak soudí P. Kouřil. Jedná se především o dva jezdecké hroby s ostruhami a velké stříbrné gombíky v hrobě dítěte. Také pohřebiště u 7. kostela spadá do 2. poloviny 9. století a možná i do prvních let následujícího věku (*Kouřil 2010*, 58–63).

Vyloženě pozdní, a tedy rotundě na Pohansku asi nejbližší datování navrhuje pro 12. mikulčický kostel B. Kavánová. Měl podle ní vzniknout až okolo roku 900, přičemž již v průběhu první pol. 10. stol. ztratil svoji funkci. Okolo sporých pozůstatků svatostánku, jejichž funkční interpretace i datování jsou někdy zpochybňovány (*Galuška – Poláček 2006*, 133–134; *Mazuch 2011*, 74; *Poláček 2005*, 250), se rozkládalo pohřebiště se 79 hroby. Z hlediska šperku, reprezentovaného sedmi stříbrnými a sedmi bronzovými náušnicemi, čtyřmi bronzovými, jedním stříbrným a čtyřmi skleněnými gombíky, stříbrným prstenem či 70 korálky, se blíží kostelnímu hřbitovu z předhradí Pohanska. V hrobech u mikulčického 12. kostela však chybí zbraně, ostruhy či kování opasků. Vzhledem k jejich častým nálezům v kulturní vrstvě nad pohřebištěm však nelze vyloučit ani možnost, že zde původně takové hroby existovaly, ale došlo k jejich pozdějšímu narušení a zničení mladším osídlením, které zde trvalo až do mladohradištního období (*Kavánová 2003*, 247, 279, 280–282).

Pohřebiště ze severovýchodního předhradí Pohanska se příliš neliší ani od Budče, která je dnes asi nejlépe prozkoumanou lokalitou z kategorie nejstarších českých kostelních hřbitovů. Okolo rotundy sv. Petra se pohřbívalo patrně již od přelomu 9. a 10. stol., což znamená, že zdejší funerální aktivity jsou zčásti paralelní s Pohanskem. Z Budče známe 56 hrobů, v nichž se našly stříbrné náušnice hrozníčkové, bubínkové a košíčkové, i gombíky s vytepávaným ornamentem či granulací, štítkový prsten, řetízkový nákrčník a zlomek pozlaceného bronzového křížku; k tomu i několik záušnic s očkem a esovitou kličkou. Z mužských hrobů pak pochází ostruhy s dlouhým bodcem. Není pochyb o tom, že nejstarší hřbitov na Budči sloužil obyvatelům knížecího dvorce, který podle písemných pramenů spojujeme s konkrétními historickými postavami knížat Sptyhněva a Václava. Ve dvorci sídlili, kromě knížecí-

ho syna, i Václavovi stoupenci – jeho družiníci a úředníci (Bartošková 2014, 35–39, 61–65, 93, 155–156).

Z výše uvedené komparace vyplývá, že hřbitov na severovýchodním předhradí Pohanska byl plně srovnatelný s ostatními zástupci specifické skupiny nekropolí, které vznikaly u nejmladších velkomoravských či nejstarších přemyslovských kostelů někdy ke konci 9. stol. I když v jejich okolí existovala pohřebiště svým rozsahem povětšinou menší než na Pohansku, relativní zastoupení šperků či zbraní je dosti podobné. Obtížně řešitelnou zůstává otázka, jak vybavená byla na přelomu 9. a 10. stol. pohřebiště, která vznikla o několik desetiletí dříve a celkově se jeví jako mnohem bohatší. Na příkladu lokality Na Valách ve Starém Městě se ukazuje, že hroby mladší či nejmladší „jsou někdy již bez milodary“, jak uvádí již V. Hrubý (Hrubý 1955a, 79). Při řešení tohoto problému však narážíme na nedostatečné poznání rozsáhlých velkomoravských nekropolí, jejichž přesnější chronologie se teprve komplikovaně rodí, přestože od jejich výzkumů uplynulo již více než půl století (Chorvátová 2004, 2015; Galuška 2013, 195–241).

Chceme-li získat širší srovnání v rámci středoevropského regionu, narážíme na těžko překonatelné metodologické obtíže, na které jsme již výše upozorňovali. Některé okolní země byly v 9. stol. a na počátku 10. stol. ještě plně pohanské, jako např. Polsko, kde se nezačalo kostrově pohřbívat před druhou polovinou 10. stol. (Štefan 2007, 815–817). Nejstarší kostelní pohřebiště Velkopolska jsou zakládána až ve druhé pol. 11. stol. (Kara 2015, 512). Jiná okolní území byla již do té míry christianizována, že z kostelních pohřebišť zmizely jak milodary, tak i součásti kroje z trvanlivých materiálů, který by přežily až do dnešních dnů. Těžko tak usuzovat na sociální strukturu tamějších populací. Dobrým příkladem jsou Sasové. Přestože je pokřtili jen nedlouho před Moravany, na jejich kostelních hřbitovech chybí již vesměs milodary. Ukazuje se to např. u kostela v Tostedtu založeného v 9. stol. jihovýchodně od Hamburгу (Drescher 1985, 76). Pokud se na saských kostelních hřbitovech nálezy objeví, pak jen velmi prosté a uniformní součásti kroje, jako emailové terčové spony s vyobrazením kříže, které pocházejí např. z okolí jednoho z nejstarších dřevěných kostelů v Braunschweigu – Kohlmarkt (Laux 1999, 278–280).

O něco lepší materiál pro naše úvahy nabízí slovanské oblasti východně od Labe. Plošný výzkum hradiska Starigard – Oldenburg přinesl cenné doklady o vývoji vnitřní zástavby sídla obodritských knížat (Gabriel 1988, 61–65; Gabriel – Kempke 2011, 14–15, 51–85). Někdy okolo poloviny 10. stol. zde velká „knížecí hala“ (18 × 8,3 m) změnila svoji funkci a v souvislosti s christianizací slovanských Obodritů se transformovala na kostel. Vně stavby, při její jižní stěně, bylo založeno pohřebiště, tvořené deseti hroby, které se těsně

přimykají ke kostelu. Z 20 hrobů je 70 % bez nálezů, nebudeme-li počítat kování rakve či kožešinovou čepici. Ve dvou hrobech (10 %) byly ostruhy s prodlouženým či velmi dlouhým bodcem (3,2 a 6 cm), které byly ovšem luxusně provedené. Jeden dětský hrob byl vybaven zlatou perlou s filigránem, stříbrným drátkem a luxusní textilií, z níž se zachovalo několik zlatých nití. První fáze kostelního pohřebiště v Oldenburgu se tak podle hrobových nálezů principiálně neliší od toho, co známe z Pohanska ze severovýchodního předhradí z konce 9. stol. a první pol. 10. stol., kde také tvoří elitní hroby skupinku při jižní stěně rotundy.

V Oldenburgu se pohřby uvnitř kostela objevují až v další fázi,¹⁶² která souvisí se založením místního biskupství (972–983). Na nejvýznamnějším místě, na střední ose kostela před oltářem, byli pohřbeni dva muži – podle bohaté výbavy vrcholní představitelé tehdejší společnosti. I ostatní hroby z této fáze obsahují cenné předměty jako ostruhy, kování opasků, zbytky drahocenných textilií, sekeru, hřebeny i železné plechové kříže či kostěné závěsky v podobě kříže. Jedná se bezesporu o pohřebiště obodritských knížat a dalších lidí z jejich nejbližšího okolí, kteří stáli na vyšším stupínku společenské hierarchie než komunita z předhradí na Pohansku.

V jižněji položených oblastech dnešního Německa nenajdeme soudobá pohřebiště, která by měla stejný charakter jako kostelní hřbitov na Pohansku. V Bavorsku se sice na okrajích starších řadových pohřebišť zakládaly první dřevěné kostelíky již od 7. stol., v první pol. 8. stol. jsou však tyto nekropole již opouštěny a začíná se pohřbívat u nově založených kamenných chrámů v intravilánech obcí. Zároveň mizí na přechodu mezi merovejským a karolínským obdobím z hrobů milodary či archeologicky viditelné součásti kroje (Kleemann 2002, 347). Celý proces se zde zřejmě rozběhl v souvislosti s působením sv. Bonifácia a založením biskupství v Řezně a Pasově a v obecné rovině s rozvojem církevní organizace (Codreanu-Windauer 2010, 208).

Z formálního hlediska však lze památky z Pohanska srovnat se staršími pozdně merovejskými tzv. separátními hřbitovy, které vznikly vyčleněním hrobů raně šlechtických rodů z velkých řadových pohřebišť v alamansko-bajuvarské oblasti (Böhme 2008, 29). Některé z nich byly zakládány okolo malých kostelů – nej dříve na alamanském území. Dále na východ, za řeku Lech, se kostelní nekropole začaly intenzivněji šířit až ve druhé polovině 7. stol. V Bavorsku a Švýcarsku dosáhl nový způsob sebeprezentace raně středověkých elit svého vrcholu někdy na přelomu 7. a 8. stol. (Böhme 1996, 477–507; Burzler 2000, 90–91).

Typickým příkladem raně šlechtických kostelních hřbitovů je Herrsching u Ammersee nedaleko Mnichova, který je nejstarší svého druhu v Bavorsku (Keller 1991/92, 26–68). Na konci první třetiny 7. stol. zde

vzniklo malé separátní pohřebiště, jež existovalo až do počátku 8. stol. Bylo založeno při malé hřbitovní kapli, vybudované nejdříve ze dřeva, posléze z kamene. Její plocha 40 m² byla skoro dvakrát větší než vnitřní prostor rotundy na severovýchodním předhradí Pohanska (cca 26 m²). Na hřbitově našlo místo svého posledního odpočinku jen 20 lidí, kteří leželi ve 14 hrobech. Nejdříve byli pochováni tři muži, dva z nich v kamenných hrobkách z tufu. Nejbohatší hrob zřejmě patřil zakladateli vlastnického kostela, čemuž by odpovídala i jeho poloha těsně u SZ rohu dřevěné svatyně. Dochovaná výbava se skládala z kompletní výzbroje (spatha s opaskem, sax, kopí, stříbrem zdobený štít s puklicí) a luxusního opasku s bohatou garniturou vyrobenou z pozlaceného stříbra, původem ze severní Itálie. Tato výbava patří k nejbohatším v Bavorsku. Další muži z hrobů s bohatší výbavou (hrob 1 se zlatými nitěmi z luxusní textilie či bronzovými a stříbrnými přezkami, hrob 10 se součástmi opaskových garnitur) pravděpodobně patřili k příbuzenstvu či družině zakladatele kostela. Tím mohl být člen jednoho z pěti nejdůležitějších šlechtických rodů raně středověkého Bavorska, jak se spekuluje podle darovací listiny z 8. stol., která popisuje majetkové poměry Herschingu (horcaningun). Kromě bohatě vybavených „šlechtických“ hrobů se zde nacházely i hroby velmi chudé. Podle E. Kellera se mohlo jednat o sociálně níže postavené lidi, snad o čeledě z panského dvorce, k němuž patřil kostel i přilehlé pohřebiště (Keller 1991/92, 63–65, 59–62). Pohřebiště by tak tvořili členové raně středověké *familie* s různým společenským statutem.

Jestliže byly elitní hroby pozdně merovejského období z Herrschingu svoji výbavou mnohem bohatší (ale i starší) než sepulkrální památky z Pohanska, pak u pohřbů z okolí soudobého karolínsko-otonského hradního kostela v Sulzbachu (Horní Falc) tomu bylo přesně naopak. Milodary či součásti kroje zde zcela chyběly, a to i přes to, že v hrobech byli pochováni příslušníci přední šlechtické rodiny, která ovládala severovýchod Bavorska (při hranici s českými zeměmi) na konci 9. stol. a v 10. stol. Rozhodující pro jejich identifikaci byla náročná úprava hrobových jam, resp. přímá souvislost mezi hroby a kostelem vybudovaným v jádru jednoho z raně středověkých center tzv. Nordgau, kterým se hrad v Sulzbachu v 9. stol. stal. Jako první zde spochýnil sedmdesátiletý muž – snad zakladatel místního chrámu, který mohl být jeho vlastnickým kostelem (viz níže). Celkem devět hrobů dospělých a dětí zřejmě tvořilo dvě až tři generace jádra šlechtické rodiny, která své příslušníky pochovávala uvnitř prostoru, vyhrazeného v centru hradu pro její rezidence. Ačkoli byla hrabata ze Sulzbachu držiteli významných říšských úřadů, vystupovala často v opozici ke královské moci, což jen dokládá jejich velký politický a hospodářský vliv v regionu (Hensch 2005, 82–88, 244–249, 261–263). Tomu odpovídá i velikost jejich hradní kaple, která

byla svojí plochou (65,6 m²) dvaapůlkrát větší než rotunda na Pohansku (Hensch 2005, 78). Na kostelním hřbitově v Sulzbachu však zjevně nepochovávala celá šlechtická *familie* – byl vyhrazen pouze pro její nejuzrozenější členy.

Výsledkem předložené komparace je zjištění, že komunita, která pohřbívala okolo rotundy na Pohansku, zanechala funerální památky, které svým charakterem rámcově odpovídají známým pohřebišťům christianizované středoevropské elity z 8. až 10. stol. Nejvíce styčných bodů pochopitelně nacházíme mezi Pohanskem a dalšími velkomoravskými kostelními pohřebišti z přelomu 9. a 10. stol. Jisté odlišnosti spatřujeme v počtu hrobů, kterých bylo na Pohansku prozkoumáno podstatně více než na jiných lokalitách stejného typu. Je zjevné, že v okolí rotundy nepohřbívala pouze rodina zakladatele kostela, jako např. v bavorském Sulzbachu, ale širší komunita, která s ní byla určitým způsobem spojena – celá raně středověká *familia*. Vnitřní struktura této společnosti bude předmětem diskuse v následující podkapitole.

11.4 Vnitřní sociální struktura pohřebiště u rotundy na Pohansku

Pokud chceme popsat vnitřní sociální strukturu komunity, která pohřbívala okolo rotundy na severovýchodním předhradí Pohanska, a srovnat ji s interpretačním modelem, jak byl definován na začátku této kapitoly, stojíme před nemalým metodologickým problémem. Jen těžko vystačíme s kategorizací hrobů podle milodarářů a dalších hrobových nálezů, jak to u nás navrhoval třeba V. Hrubý (Hrubý 1955a, 316–322, 326) a v Německu např. R. Christlein (1973) či F. Stein, která se snažila identifikovat tzv. sociální „Oberschicht“ na základě výskytu cenných a výjimečných předmětů v hrobech (Stein 1967, 191, 214). Její metodologické východisko: „*Man kann nur vermuten, daß die ‚Oberschicht‘, die sich in den reichen Gräber widerspiegelt, ... mit den nobiles aus den schriftlichen Quellen identisch ist*“ vyvolalo takovou kritiku (přehledně u Kleemann 2002, 12–13, 352), že se další snahy o sociální interpretaci raně středověkých pohřebišť z Německa na delší dobu prakticky zastavily.

Je zřejmé, že ani v případě pohřebiště u rotundy nevystačíme při rekonstrukci sociální struktury s prostou kvantifikací nálezů. Jejich vkládání do hrobů totiž ovlivňovaly i jiné než sociální aspekty, jako např. christianizace či postupná stabilizace společnosti, v jejímž důsledku mizely z hrobů milodary i bohatší součásti kroje zemřelých, jakými byly šperky, součásti opasků, ostruhy atd. (Tomková 2005b, 146). Tento proces je zcela zjevný (Klápště 2009, 530), i když o jeho konkrétních příčinách se stále diskutuje (Kalhous 2016). Musíme

proto hledat i jiné možnosti, jak uchopit vnitřní strukturu diskutovaného pohřebiště. Odrazovým můstkem pro naše úvahy mohou být výsledky prostorové analýzy (viz kapitola 10. Prostorová struktura pohřebiště. Vztah hrobů a kostela), při níž jsme vyčlenili různé skupiny hrobů a popsali je řadou znaků včetně jejich hrobové výbavy. Tyto skupiny se nyní pokusíme komparovat se vstupní hypotézou a následně také interpretovat v kategoriích živé kultury.

Zjevně dominantní skupinu, označenou písmenem A, tvoří hroby z interiéru rotundy. Jde o dva muže, dvě děti a jednoho adolescenta, kteří byli pohřbeni na nejprestižnějším místě celého pohřebiště. Přestože není z hlediska hrobových nálezů nejbohatší, identifikujeme skupinu A s jedinci z nejvyšších příček společenské pyramidy. Hlavní pozornost je věnována staršímu muži z hrob H 153 (*Macháček et al. 2014*). Jeho hrob je výjimečný svým trapezovitým tvarem a pečlivou úpravou stěn v podobě nízko nasucho kladené zídky, tvořené dvěma řadami kamenů nad sebou. Taková úprava hrobové jámy H 153 je na pohřebišti u rotundy jedinečná. Žádný jiný hrob dospělého jedince z tohoto pohřebiště nemá hrobovou jámu upravenou stejným způsobem. Muž z hrobu H 153 byl zdaleka nejmohutnější (podle odhadnuté výšky i hmotnosti) nejen na pohřebišti u rotundy, ale zároveň i v té části mužské populace z Velké Moravy, která byla analyzována antropologickým týmem antropologa Vladimíra Sládka v rámci jejich studie (celkem 170 mužských jedinců). Podle Sylvie Kaupové z Národního muzea v Praze měl tento muž i zcela nadstandartní přístup ke kvalitní stravě, bohaté na živočišné bílkoviny. Konzumoval často i ryby jako typicky postní jídlo. Podle znaků na kostře lze soudit, že za svého života nemusel těžce fyzicky pracovat (*Sládek 2016*). S nezbytnou mírou nejistoty ho identifikujeme jako zakladatele kostela. Svědčí o tom především poloha hrobu na středové ose stavby. Ta je považována i v raně středověkém prostředí za velice prestižní. Podobně umístěné hroby se ve starším merovejském prostředí často vyznačují mimořádně bohatou výbavou (*Hassenpflug 1999, 217*). Vzhledem k relativně krátké existenci kostela i celého pohřebiště (max. 70 let) je zjevné, že hrob byl do kostela uložen krátce po jeho výstavbě, resp. že kostel mohl být pro pohřeb onoho člověka dokonce speciálně zřízen (*Böhme 1993, 521*). Na druhou stranu musíme připustit i možnost, že v kostele nenašel místo posledního odpočinku pouze zakladatel kostela, který měl ke stavbě vlastnický či jiný právní vztah, ale i příslušný klerik, který v něm vykonával bohoslužbu (*Hassenpflug 1999, 228*). Na Pohansku to mohl být právě onen druhý muž pohřbený *infra ecclesiam*. Zbývající dětské hroby z interiéru mohly patřit k přímým potomkům zakladatele a patrně i vlastníka kostela.

Pozice stavitele kostela, který musel být ve všech ohledech výjimečný člověk, uvnitř velkomoravské společ-

nosti není vyjasněna. Jednoznačně to byl *pater familias* a zřejmě i příslušník vznikající „šlechtické“ vládnoucí vrstvy, k jejímuž normativnímu chování patřila křesťanská orientace a již i v raném středověku dědičný nárok na pohřeb ve vlastním kostele (*Erbbegräbnis; Scholkmann 2003, 210*). Podle analogií z franské říše se mohlo jednat jak o svobodného a dědičného majitele alodiálních pozemků (*Scholkmann 2003, 194–195*), tak o významného beneficiáře (k pojmu beneficiář viz např. *Jan 2006, 192 ad., 2009*) – úředníka, družníka či jinak vysoce postaveného člověka, který si své postavení vydobyl ve službách knížete (*Wood 2006, 34*). Obě možnosti připadají teoreticky v úvahu i v našem případě, i když v kontextu Velké Moravy je mnohem pravděpodobnější druhá z nich. Na Pohansku snad tento člověk zastával funkci správce hradu, pro kterou se u nás ve 12. století ujalo pojmenování *castellanus* (*Jan 2009, 471*). V 7. až 9. stol. se již tito úředníci objevili v západní a severní Evropě v prostředí velkých emporií či wiků, kupeckých a řemeslnických center v lecčems podobných velkomoravské aglomeraci na Pohansku (*Macháček 2007, 2010*), kde zastupovali zájmy krále a jeho fisku. Tak tomu bylo např. v Haithabu – významném obchodním středisku na hranici mezi Říší a vikingským světem, kde se nazývali „comes vici“ (*Wikgraf*). Známe je i z dalších míst, kde jsou označováni jako „Wicgerefa“ (Londýn, rok 685), „*praefectus vici*“ (Birka), „*praefectus emporii Quentowic*“ (Quentowic, v letech 858–868) apod. Angažovali se především při výběru cla a udržování pořádku a míru uvnitř sídliště. Ve válečných dobách se starali i o vnější bezpečnost emporia (*Jankuhn 1986, 140, 204–205, 212–215*). Správcové, prefekti či kasteláni žili jednak z benefitů, které vyplývaly z jejich úřadu (mohli získávat svůj podíl na různých pokutách, podílet se na organizaci dálkového obchodu, později i vybírat cla, mýta apod.), podle L. Jana však se svým úřadem získávali i propůjčené statky či pozemkovou výbavu, která sice v českých zemích ještě i v 11. a 12. stol. nebyla principiálně dědičná, ale mohla mít již hodně společného s lénem (*Jan 2009, 469*). Na takovém principu se u nás začala postupně a evolučním způsobem konstituovat pozemková šlechta.

To, že byli uvnitř kostela pohřbeni jen muži a děti, není až tak překvapivé. Antropologické analýzy dokládají, že v raně středověké Evropě byly mužské pohřby v interiérech křesťanských chrámů zastoupeny mnohem častěji než hroby ženské. Zčásti to souvisí s nižším společenským postavením žen v rámci středověkých domácností, zčásti s nárokem duchovních na kostelní pohřeb, který se v západní Evropě začal postupně prosazovat od 9. stol. (*Scholkmann 2003, 218*).

Pro hroby žen a ostatních mužských příslušníků (vzdálenější pokrevních příbuzných?) jádrové rodiny byla vyhrazena jiná zóna v rámci pohřebiště. Identifikujeme ji jako skupinu B, která se rozkládala při jižní stěně rotundy, v blízkosti apsidy. Je to místo, které bývalo u středověkých kostelů obecně považováno za nej-

prestižnější (Eibl 2005, 234). Právě zde se i na Pohansku objevují jak hroby s nejbohatšími nálezy (šperky z drahých kovů), tak i hroby výjimečné svými rozměry či úpravou. Četné superpozice ukazují, že se zde pohřbívalo po několik generací a že místo muselo být mimořádně atraktivní svojí blízkostí k relikviím uloženým v oltáři. Tento „Drang *ad sanctos*“ byl v raném středověku typický pro celou západní a střední Evropu a souvisel se snahou získat po smrti ochranu svatých mučedníků (Steuer 2015, 16–17).

Jihozápadně a severně od rotundy byly rozloženy skupiny C, G, I a J, které tvoří buď pravidelné delší řady hrobů (C, I, J), nebo kompaktní skupinu (G). V těchto hrobech registrujeme různé kamenné a dřevěné konstrukce, případně schránky z organických materiálů („rakve“). Z genderového i biologického hlediska se jedná o skupiny buď maskuliní (C, J), či vyrovnané (G, I). Vyznačují se zvýšeným výskytem nožů, zčásti honosného provedení (plátování barevným kovem), ostruh, resp. kování z jejich garnitur. Fenomén pohřbů s ostruhami, ale beze zbraní, který je pro velkomoravská centra typický (Klápště 2005, 23–29; Profantová 2003, 58–64, 92–93), souvisí s materializací sociálního statusu zemřelých. Ostruhy jako *pars-pro-toto* ukazují na postupnou stabilizaci fragilních sociálních vztahů, kde již není do hrobů třeba vkládat kompletní výstroj a výzbroj jízdních bojovníků, ale k vyjádření jejich sociálního postavení stačí jen jedna její část (Klápště 2009, 530). Tyto skupiny mohou reprezentovat družiníky šlechtice pohřbeného v rotundě, případně jejich ženy a děti. Existenci příbuzenských svazků mezi pohřbenými jedinci evokuje pravidelné uspořádání hrobů do řad. I uvnitř této sociální kategorie vznikala jakási hierarchie, neboť ostruhami či jejich garniturami byli vybaveni pouze někteří muži – vždy jeden v každé skupině (kromě skupiny C, kde takový hrob chyběl). Je zajímavé, že v prostoru jihozápadně od kostela se mužské hroby z různých fází pohřebiště jako kdyby kumulovaly po obou stranách linie, která prochází hlavní osou kostela, resp. hrobem zakladatele chrámu. Mohlo se jednat o další prestižní zónu pohřebiště.

Část pohřebiště, která se rozkládala na východní straně hřbitova a přiléhala k apsidě kostela, charakterizuje převaha dětí (skupiny D, F), případně žen (skupina E). Tato tendence zjevně souvisí se středověkým zvykem pohřbívat nedospělé jedince v blízkosti presbyteria, či obecně podél kostelních zdí (Eibl 2005, 230–232). Přestože se ve skupinách D, E a F vyskytli mezi 25 pohřbenými jen čtyři muži, kterým je v kontextu raně středověké společnosti obecně připisováno vyšší společenské postavení, nejedná se o sociálně marginální zónu nekropole. Kromě úzkého vztahu ke kostelu o tom svědčí i poměrná náročná úprava hrobových konstrukcí z kamene (objeví se i kamenná skříňka) a výskyt šperků vyrobených ze stříbra či pozlaceného bronzu. V případě dětských pohřbů se mohlo jednat

o potomky lépe situovaných členů *familie*, kteří nebyli pohřbeni u svých rodičů, ale z neznámých (patrně věroučných) důvodů s dalšími vrstevníky ve zvláštní zóně.

Ne všem dětem na severovýchodním předhradí se dostalo výsady být pohřben v blízkosti kostela. Nižší sociální postavení zřejmě měly malé děti (*infans I*), které pochováli u hypotetického vstupu do hřbitovní ohrady v jižní části hřbitova (skupina L). Kromě toho, že se nacházely v poměrně velké vzdálenosti od kostela, neměly u sebe žádné milodary a byly uloženy jen do prostých jam.

Jistou záhadu představují skupiny O a P, tvořené hroby, které byly zahlobeny z vnější strany hřbitovní ohrady, na její severozápadní a jihovýchodní straně. Až na jedinou výjimku zde chybí dospělé ženy. Naopak se mezi nálezy objevují zbraně (bradavice) a ostruhy (ve skupině O). I některé dětské hroby obsahovaly bohatší nálezy (skleněné gombíky, stříbrný a bronzový šperk). Může se jednat o lidi, kteří sice získali poměrně vysoký sociální status, a někteří z nich mohli patřit k velmožské družině, ale z nějakých důvodů nechtěli nebo nemohli být pohřbeni přímo na speciálně vymezené a patrně vysvěcené půdě kostelního hřbitova.

To platí i pro skupinu U z jihovýchodního okraje pohřebiště, která je od kostela druhá nejvzdálenější. Spolu se sousední skupinou O obklopuje ze tří stran prázdný prostor, orientovaný souběžně s delší osou kostela. Populace skupiny U vykazuje rovnoměrné rozložení podle pohlaví i věku. Nálezově je poměrně bohatá – objevuje se zde bronzový i stříbrný šperk. Na rozdíl od hrobů z blízkého okolí kostela zde postrádáme kameny v konstrukci hrobů, podobně jako u skupin O a P. Hrobové jámy jsou však v průměru nejhlubší na celém pohřebišti. Je možné, že se v tomto případě jednalo o pohřebiště svébytné komunity s vlastním lídrem, kterým by mohl být mimořádně vysoký starý muž H 190, s hrobem situovaným na rozhraní skupin O a U. Keramická nádoba v jednom z hrobů evokuje přežívání pohanských přežitků, což by korespondovalo se snahou být pohřben co nejdále od kostela, stále však na společném pohřebišti. Svým charakterem se skupina U, ale snad i O a P, blíží některým hrobům z pohřebiště u prvního kostela na Pohansku, které se vně ohrazení knížecího dvorce seskupovaly po obou stranách přístupové cesty k bráně, a to ve značné vzdálenosti od křesťanského chrámu (Kalousek 1971). Právě odtud pochází největší počet hrobů s keramickými milodary z celého pohřebiště (Dostál 1994b, 18). Lze připustit, že na obou nekropolích pohřbívali v těchto vyčleněných zónách jakési autonomní skupiny obyvatel, které se od zbytku společnosti lišily např. jiným světonázorem.

Zvláštní pozornost si zaslouží skupina M, která je sice nepočtená (jen čtyři pohřby), ale v mnoha ohledech specifická. Oddělena prázdným prostorem leží v jižním rohu hřbitovní ohrady. Nálezy z nadprůměrně hlubokých

hrobů ukazují na mimořádné postavení lidí z této skupiny. Kromě luxusních pozlacených gombíků, patřících dítěti, se jedná především o unikátní bojovnickou výstroj a výzbroj mladíka z hrobu H 105. Bohatě zdobený nomádský fokoš a ostruhy s analogiemi ve východoalpském regionu ukazují, že se za svého života těšil výsadnímu postavení. O to více překvapuje separace hrobů skupiny M i jejich velká vzdálenost od kostela. Vzhledem k nálezům cizí proveniencie můžeme uvažovat o tom, že tito lidé sice byli integrováni do místní komunity, ale odlišovali se svým původem. Mohlo jít třeba o urozená rukojmí či vyhnance nebo uprchlíky ze vzdálených oblastí, kterým sice zůstal jejich původní sociální status, nebyli však plnohodnotnými členy *familie*.

Na pohřebišti identifikujeme dvě spíše marginální skupiny – N a T. Jedná se o ženské či dětské hroby, které jsou buď řídko rozptýleny na větší ploše v okolí pohřebiště (skupina T), nebo se na okraji nekropole orientují ke světovým stranám zcela opačně než ostatní (skupina N). Podle výbavy jsou spíše chudé, i když i mezi nimi se ojediněle objeví jednoduchý šperk (stříbrná záušnice). V případě těchto hrobů bychom mohli uvažovat o služebnictvu z domácnosti velmože.

Svébytné postavení má na pohřebišti skupina R, která je s 18 hroby nejpočetnější. Svým umístěním na severním okraji pohřebiště, odlišnou orientací (Z–V), kamennými překryvy i spektrem nálezů se vymyká běžnému úzu. Podle vertikální i horizontální stratigrafie se zároveň jeví jako jedna z nejmladších. Převažují v ní děti a ženy. Některé nálezy (keramické nádoby v hrobech) či rituální praktiky (skrčená pozice na boku u jednoho z pohřbů) indikují pohanské přežití, jiné znaky (olověný křížek, orientace Z–V) zase křesťanskou víru zemřelých. Je možné, že skupina R reprezentuje závěrečnou fázi funerálních aktivit na lokalitě, kdy se do té doby poměrně jednotný ritus diferencoval. Je otázkou, zda v této době ještě vůbec sloužil kostel svému původnímu účelu a zda existovala na Pohansku autorita, která by dohlížela na dodržování původních pravidel a tradic. Skupinu R lze srovnat s nejmladší vrstvou pohřebiště u prvního kostela na velmožském dvorci, kde se také objevilo 23 hrobů orientovaných Z–V, tedy jinak než zbytek pohřebiště (Rajchl 2001, 129–131). Tyto hroby se často objevují v superpozici nad palisádami z ohrazení dvorce i nad staršími hroby, orientovanými JZ–SV (Kalousek 1971). Ve dvou případech obsahovaly keramické nádoby, které jsou jinak na kostelním pohřebišti poměrně vzácné (Dostál 1994b, 16).

Ke skupině R se podle orientace řadí i hroby z malé skupiny H, která byla umístěna ve východním rohu hřbitovní ohrady. I zde se mezi hrobovými nálezy objevila keramická nádoba. Sociální postavení lidí ze skupiny R a H nelze jednoznačně určit. Asi se jednalo o zbytky místní populace, která zde žila těsně před tím, než bylo Pohansko lidmi trvale opuštěno – v době, kdy se původní společenské vazby již rozpadaly.

11.5 Model sociálního uspořádání komunity z pohřebiště u rotundy

Podle počtu hrobů a datace pohřebiště usuzujeme, že komunita, které u rotundy na severovýchodním předhradí Pohanska pochovávala své mrtvé, čítala asi 60–90 jedinců, což odpovídá velké raně středověké *familii*, která mohla být rozšířena o další přidružené, avšak do jisté míry autonomní skupiny. Antropologické výzkumy ukázaly (viz kapitola 7. Tafonomicko-demografická charakteristika kosterních nálezů z pohřebiště u druhého kostela na Pohansku), že zdejší populace byla z hlediska poměru mužů (56 %) a žen (44 %) poměrně vyrovnaná, s mírnou, statisticky nevýznamnou převahou zástupců silnějšího pohlaví. Liší se tím např. od pohřebiště u prvního kostela na Pohansku (Drozdoová 2005b, 52), které bylo výrazně maskulinní (poměr mužů a žen – 65 % : 35 %). Na tzv. velmožském dvorci s prvním kostelem tak podle názoru B. Dostála nebyly jen obvyklé monogamní rodiny, ale i řada mužů bez žen (Dostál 1975, 252–253). Mohli to být družiníci, příp. i kněží a služebníci panovníka, který zde měl patrně jedno ze svých sídel – *palatium* (Macháček 2005, 2008). Panovnická rodina však měla svůj pohřební chrám na jiném, patrně mnohem prestižnějším místě (Galuska 2005, 201–204; Poláček 2005, 151).

Komunita, která pohřbívala u rotundy na předhradí, měla oproti tomu mnohem přirozenější demografické složení. Rozbor vnitřní struktury ukazuje, že v rotundě byl pochován *pater familias* – její zakladatel – i s některými potomky a možná knězem vlastnického kostela (text. tab. 45). Na prestižním místě hřbitova, jižně od rotundy, pohřbívali po několik generací další členové jádrové rodiny – ženy, děti a jiní pokrevní příbuzní. V blízkosti kostela se nacházelo i několik hrobů s ostruhami. Jednalo se patrně o družiníky velmože z rotundy, kteří zde našli místo svého posledního odpočinku i s rodinami. Zvláštní okrsek za apsidou sloužil k pohřbívání společensky lépe situovaných dětí *familie*. Jiné děti se kumulovaly u vstupu na hřbitov. Ne všichni lidé měli právo na vysvěcenou a ohrazenou půdu kostelního hřbitova. Část z nich zůstala vně, pochována podél hřbitovní ohrady či ve zvlášť vyčleněné skupině. Podle hrobových nálezů se však nejednalo o lidi sociálně níže postavené. Spíše nemohli či nechtěli být pohřbeni u kostela z ideologických a náboženských důvodů. Některé další hroby mohly patřit i cizincům přičleněným k *familii* velmože. Na okrajích hřbitova se nacházely i hroby lidí, většinou žen, z nejnižších příček sociální hierarchie. Celkově však u rotundy nenacházíme ve větších počtech pohřby, které bychom mohli jednoznačně spojovat se služebníky, otroky či jinými sociálně marginalizovanými skupinami. Tito lidé však mohli být pochováni zcela mimo kostelní hřbitov na méně prestižních místech sídlišť. Takové pohřby známe i ze severovýchodního předhradí Pohanska, kde

jich bylo minimálně 50 (*Dostál 1970a*, 117–144, *1982b*, 163–177, 197–198). Na konci existence hřbitova došlo ke změnám v pohřebním ritu a rozpadu tradičních struktur (text. tab. 45).

Na základě širší komparace a rozboru vnitřní struktury lze konstatovat, že hřbitov u rotundy se jako celek neliší od jiných středoevropských nekropolí, kde v raném středověku pohřbívala elita a lidé z jejího okolí. Vstupní hypotézu, jak jsme ji na počátku zformulovali, tak nemusíme odmítnout. Nadále budeme předpokládat, že kostelní hřbitov na severovýchodním předhradí Pohanska sloužil rozvětvené *familii* velmože, v němž můžeme spatřovat beneficiáře či úředníka velkomoravského panovníka. Pokud jsou naše úvahy správné, objevili jsme na Pohansku pohřebiště jednoho z našich nejstarších šlechtických rodů, jehož jméno stejně jako další osudy zůstaly bohužel zapomenuty.

Familia správce velkomoravského hradu na Pohansku u Břeclavi	
Živá kultura (kategorie)	Mrtvá kultura (archeologická struktura)
<i>Pater familias</i> – správce hradu a hlava <i>familie</i>	Hrob H 153
Děti, bratři, ženy správce hradu (jádrová rodina); duchovní (?)	Skupina A (kromě hrobu H 153), B
Členové vojenské družiny správce hradu s rodinnými příslušníky	Skupiny C, G, I, J
Děti (resp. někteří dospělí) s vyšším sociálním statutem v rámci <i>familie</i> a velkou afinitou ke křesťanství	Skupiny D, F, E
Marginalizované děti <i>familie</i>	Skupina L
Členové <i>familie</i> s vyšším sociálním statutem, kterým však byl odepřen pohřeb na posvěcené půdě kostelního hřbitova	Skupiny O a P
Autonomní skupina, která byla jen volně připojena k <i>familii</i>	Skupina U
Cizinci (hosté, rukojmí, spojenci?), kteří se stali součástí <i>familie</i>	Skupina M
Čeď <i>familie</i>	Skupiny N, T (+ hroby volně rozptýlené na sídlišti mimo pohřebiště u rotundy)
Poslední generace komunity pohřbívací u rotundy na severovýchodním předhradí Pohanska v době úpadku	Skupina R, H

Textová tabulka 45. Břeclav – Pohansko, Severovýchodní předhradí. Hypotetická sociální struktura komunity pohřbívací u rotundy. Archeologický model.